

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
Факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Гроші і кредит»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
072 Фінанси, банківська справа та страхування
(Фінансова безпека та фінансові розслідування)

за темою 4 – Грошові системи

Харків
2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних,
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розробники: доцент кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки факультету № 6 ХНУВС, к.е.н., доцент Фомін Г.Ф. проф. Чорна А.М.

Рецензенти:

доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Карізіна, д.ю.н., доцент Солошкіна І.В.;
завідувач кафедри соціальних та економічних дисциплін факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.е.н., доцент Ткаченко С.М.

ТЕМА 4. ГРОШОВІ СИСТЕМИ

План лекції:

- 1. Поняття грошової системи та її елементи.**
- 2. Основні типи грошових систем та їх еволюція.**
- 3. Грошова система України.**

Рекомендована література:

Основна література

1. Алексєєв І. В., Колісник М.К. Гроші та кредит: навч. посіб. Київ: Знання, 2009. 254 с.
2. Аранчій В. І., Бойко Л. М., Черненко Л. В. Гроші та кредит: навч. посіб. Львів: Магнолія 2006, 2018. 362 с.
3. Бандурка О.М., Глущенко В.В., Глущенко А.С. Гроші та кредит: підручник, 2-ге вид., доп. і перероб. Львів: Магнолія 2006, 2014. 368 с.
4. Гроші та кредит: підручник / С.К. Реверчук, В.І. Грушко, Л.І. Дмитриченко та ін.; за ред. С.К. Реверчука. Київ: Знання, 2011. 382 с.
5. Гроші та кредит: навчальний посібник /О.Л. Шелест ... та ін. ; за ред О.Л. Шелеста. Харків: О.В. Бровін, 2014. 267 с.
6. Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 892 с.
7. Ільчук П. Г. Гроші та кредит: підручник. Львів: Сорока, 2016. 410 с.
8. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика: навч. посібник. 3-е видання. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 352 с.
9. Наумов А. Ф. Гроші та кредит : в Україні і міжнародній економіці (теорія, практика): навчальний посібник. Миколаїв : В.Д. Швець, 2013. 295 с.
10. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 7.12.2000 р. № 2121-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
11. Про заставу : Закон України № 2654-XII від 2.10.1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2654-12>
12. Про затвердження Положення про валютний нагляд: Постанова Правління НБУ від 03.01.2019 № 13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#n163>
13. Про затвердження Положення про ліцензування банків: Постанова Правління НБУ від 22.12.2018 № 149 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0149500-18>
14. Про Національний банк України: Закон України від 20.05. 1999 г. № 679 – XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
15. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>
16. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 р. № 2664-III URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>
17. Тимохова Г. Б. Фінанси, гроші та кредит: навчальний посібник для ст.уденті ВНЗ. Київ: Кондор, 2019. 592 с.
18. Щетинін А.І. Гроші та кредит : підручник. вид. 3-тє, перероб. та доп. Київ: Центр учб. літ., 2008. 430 с.

Допоміжна література

1. Вовчак О. Д., Бучко І. Є., Костак З. Р. Гроші та кредит: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 424 с.
2. Гроші та кредит: підручник / П.Г. Ільчук, О.О. Коць, І.Ю. Кондрат, Н.Б. Ярошевич. Львів: Видавець ПП Сорока Т.Б., 2016. 412с.
3. Гроші та кредит: підручник / за ред. С.К. Реверчука. Київ: Знання, 2011. 382 с.
4. Гроші та кредит: навч. посіб. / М.І. Крупка, М.С. Мрочко, Б.М. Вишивана, І.М. Крупка, О.В. Остафіль та ін.; ред.: М. І Крупка; Львів. нац. ун-т ім.І.Франка. Львів, 2010. 406 с.
5. Гроші і кредит: в схемах та таблицях : навчальний посібник / К.Ф. Черкашина, Л.Ю. Сисоєва. Київ ЦП «КОМПРИНТ», 2013. 214 с.
6. Гроші та кредит: навч. посібник / І.В. Алексєєв, М.К. Бондарчук. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. 216 с.
7. Гроші та кредит: навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / Т.О. Ставерська, І.Л. Шевчук, І.С. Андрющенко. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2015. 88 с.
8. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика: навч. посібник: 3-тє вид. допов. та перероб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 352 с.
9. Кредитування: теорія і практика: навч. посібник. Київ: Знання, КОО, 2010. 215 с.
10. Мицак О. В., Сороківська М. В. Фінанси, гроші та кредит: методичні вказівки і завдання до семінарських та практичних занять, самостійної роботи, тестові завдання. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2016. 139 с.
11. Стахорська С. І. Тестові та практичні завдання з навчальної дисципліни «Гроші та кредит». Харків: ХНЕУ, 2013. 67 с.

Інтернет ресурси

1. Національний банк України: <http://www.bank.gov.ua>
2. Рада національної безпеки і оборони України: <http://www.rnbo.gov.ua/>
3. Урядовий портал: <http://www.kmu.gov.ua>
4. Державний комітет статистики України: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Державна фіскальна служба України: <http://sfs.gov.ua/>
6. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: <http://www.me.gov.ua>
7. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Текст лекції:

1. Поняття грошової системи та її елементи

Грошова система – це форма організації грошового обігу в країні. Вона є складовим елементом господарського механізму й регулюється законами, встановленими державою.

До основних елементів грошової системи належать:

- 1) найменування грошової одиниці;
- 2) масштаб цін;
- 3) валютний курс;
- 4) види готівкових грошових знаків, які мають законну платіжну силу;
- 5) регламентація безготівкового обороту;
- 6) державний апарат, який здійснює регулювання грошового обігу.

1 Найменування грошової одиниці (національної валюти) – назва валюти тієї чи іншої держави, що виникає історично.

До введення власної грошової одиниці в Україні функціонувала грошова одиниця колишнього СРСР – карбованець (рубль), сотою долею якого була копійка. Становлення державної незалежності України обумовило перехід до найменування стародавньої грошової одиниці, що використовувалася в Київській Русі – гривні.

2 Масштаб цін – історично обумовлений елемент грошової системи, що характеризує ваговий зміст у грошовій одиниці благородного металу (золота або срібла). Установлений державою золотий (чи срібний) зміст грошей виступав важливим елементом системи ціноутворення в країні. Зараз в усьому світі золотий зміст валют офіційно відмінено.

У сучасних умовах **масштаб цін** – структурний елемент грошової системи, який характеризує кількість товарів, які можуть бути придбані за 1 грошову одиницю. Характеризуючи масштаб цін, виділяють валютний курс.

3 Валютний курс – це співвідношення між грошовими одиницями (валютами) різних країн. Він являє собою своєрідну «ціну» валюти однієї країни, виражену в валютах інших країн.

Залежно від типу грошової системи валютний курс може визначатися ринком або встановлюватися державою.

4 Види готівкових грошових знаків, що мають статус законного платіжного засобу на території держави. До них відносяться: банківські білети або банкноти; казначейські білети; розмінна монета.

Історично **банкнота** – це боргова розписка емісійного банку (простий

вексель) щодо одержання від клієнта на зберігання визначеної кількості золота, та зобов'язання повернути його за першою вимогою. Таким чином, на першому етапі, банкноти були представниками золота в обігу. З розвитком банківської системи та зростання довіри до банків, банкноти стали користуватися загальною довірою і почали прийматися у платежі нарівні з золотою монетою.

Казначейські білети - це гроші, які офіційно випускаються державою. Це нерозмінні на метал знаки вартості, що випускаються державою (казначейством) для покриття своїх бюджетних витрат і наділяються примусовим курсом, визнаються законодавчо обов'язковими до приймання за усіма видами платежів.

Розмінна монета карбується з недорогоцінних металів для зручності обігу.

Суттєва відмінність грошових білетів полягає у механізмі їх емісії – порядку випуску в обіг та вилучення з нього. При бюджетній емісії, яка проводиться органом Міністерства фінансів – Казначейством, – в обіг випускаються казначейські білети. Кредитна емісія центрального банку обумовлює випуск банкнот. Банківські білети надходять у сферу обігу у зв'язку з наданням кредиту; його погашення обумовлює вилучення грошових знаків з обігу.

У період СРСР на його території оберталися готівкові знаки всіх трьох видів. Однак відмінність банкнот від казначейських білетів фактично була *формальною*.

В Україні емісію грошей проводить центральний банк країни – НБУ – отже, гривневі купюри слід віднести до розряду банкнот.

5 Регламентація безготівкового обороту визначає принципи функціонування грошей, записаних на рахунках («грошей безготівкового обороту» чи «електронних») і включає:

- визначення сфер готівкових та безготівкових розрахунків;
- режим використання грошей на рахунках;
- форми розрахунків;
- порядок платежів.

Основним компонентом грошової маси в сучасних умовах є не готівкові знаки, а залишки на рахунках у банках та небанківських кредитних установах. Вони використовуються для платежів шляхом перерахувань коштів з рахунку платника на рахунок їх одержувача. Ці операції проводять банки і небанківські установи, але безпосереднє регулювання грошового обігу здійснюють банки, що виділяє їх як самостійний елемент грошової системи.

6 Державне регулювання грошового обігу. З переходом до обігу як паперових, так і металевих грошових знаків, позбавлених власної вартості, припинив свою дію механізм стихійної регуляції. У таких умовах регулювання грошового обігу перетворилося в окремий елемент грошової системи.

Безпосереднє регулювання грошового обігу здійснюється за допомогою банківської системи. Механізм регулювання визначається побудовою банківської системи та її організації за дворівневим принципом.

2. Основні типи грошових систем та їх еволюція

Тип грошової системи визначається змістом її елементів та їх взаємодією, які обумовлюють тенденції розвитку та закономірності функціонування грошової системи. Тип грошової системи залежить від того, у якій формі функціонують гроші: 1) як товар – загальний еквівалент або 2) як знаки вартості.

У зв'язку з цим розрізняють певні типи грошових систем.

1. Залежно від форми, в якій функціонують гроші, виділяють:

1) *система металевого обігу*, де грошовий метал діє та безпосередньо перебуває в обігу і виконує усі функції грошей, а банкноти розмінні на метал;

2) *система обігу кредитних та паперових грошей*, де золото витіснено з обігу, а для розрахунків використовують лише нерозмінні на грошовий метал знаки грошей – казначейські білети або банківські білети (банкноти).

1.1 Історично *системи металевого обігу* реалізувались у формі *біметалізму* та *монометалізму*. На ранніх етапах розвитку капіталістичного виробництва грошова система базувалася на біметалізмі.

При *біметалізмі* роль загального еквівалента законодавчо закріплювалась за двома металами – міддю та сріблом або золотом і сріблом.

Виділяються три різновиди біметалізму:

- *система паралельної валюти*, за якої співвідношення між золотими та срібними монетами встановлюється стихійно на ринковій основі;

- *система подвійної валюти*, коли таке співвідношення визначається державою;

- *система «кульгаючої» валюти*, за якої один з видів монет чеканиться у закритому порядку.

Найпоширенішою формою біметалізму була система паралельної валюти. Однак вона створювала технічні труднощі у функціонуванні сфери обігу в зв'язку з наявністю та постійним коливанням подвійної системи цін.

Біметалістична грошова система не відповідає потребам розвинутого капіталістичного господарства, тому що використання одночасно двох металів суперечить сутності грошей, їх функції міри вартості.

Закон Коперніка-Грешема був сформований тоді, коли почало відбуватися явище витіснення «хороших» грошей «поганими». Він звучить так: «Гірші гроші витісняють з обігу кращі». Це обумовило перехід від біметалізму до монометалізму.

Монометалізм – це грошова система, за якою роль загального еквівалента виконує один метал (мідь, срібло або золото), при цьому в обігу функціонують монети та знаки вартості, розмінні на грошовий метал. Найпоширенішим в історії був золотий монометалізм.

Залежно від характеру розміну знаків вартості на золото розрізняють три різновиди золотого монометалізму:

1) золотомонетний стандарт – передбачав безпосередній обіг золотих монет, а також вільний обмін грошових знаків (банкнот) на золото. За необмеженого руху золота між країнами золотий монометалізм виступав як грошова система відкритого типу, який мав такі риси:

- золото виконувало всі функції грошей;

- законодавча фіксація вмісту золота в грошовій одиниці;
- безпосередній обіг золотих монет та вільний обмін банкноті на золоті монети;
- відкрите карбування монет із золота;
- вільний рух золота та іноземної валюти між країнами.

Золотомонетний стандарт являє собою найбільш стабільну, саморегульовану грошову систему. Однак ця система вимагала від держав значних витрат золота на забезпечення монетою потреб обігу. Для зменшення їх широко емітувались паперові банківські білети, активно розвивалася депозитна форма грошей та безготівкові розрахунки.

Золотомонетний стандарт існував у більшості розвинутих країн до першої світової війни. У США він зберігався до 1933 р.;

2) золотозливковий стандарт – монети в обіг не випускались, але забезпечувався обмін банкнот на стандартні золоті зливки. Був введений після першої світової війни в окремих країнах – Англії, Франції. Наприклад за злинок вагою 12,4 кг у Британії треба було сплатити 1700 фунтів стерлінгів (у той час як невелика родина могла на 500-600 фунтів стерлінгів житиме цілий рік), у Франції – 150 тис. франків;

3) золотодевізний (золотовалютний) стандарт – був введений в деяких країнах (Німеччині, Данії, Норвегії, Австрії). Також були відсутні в обігу золоті монети та не здійснювалася вільна їх чеканка, але національні грошові одиниці могли обмінюватися на іноземну валюту (*девізу*), яка була, у свою чергу, розмінна на золото.

Золотозливковий та золотодевізний стандарти були грошовими системами без золотого обігу, тобто золото функцій обігу та платежу не виконувало, тому ці стандарти називають «урізаними» формами золотого стандарту.

В результаті світової економічної кризи 1929–1933 рр. були ліквідовані всі системи золотого монометалізму (наприклад, у Великобританії – в 1931 р., у США – в 1933 р., у Франції – в 1936 р.) та затвердилася система нерозмінного банківського обігу.

1.2 Система обігу кредитних та паперових грошей остаточно сформувалася після світової економічної кризи 1929-1933 рр., коли розвинуті країни відійшли від золотого стандарту та припинили розмін банкнот на золото.

Причинами були: скорочення золотого запасу країн, внутрішні процеси у сфері матеріального виробництва та товарного обігу – концентрація та централізація виробництва; подальший розвиток кредитно-банківської системи.

Система паперово-грошового обігу – це система, за якої здійснюється емісія грошових знаків, які мають форму казначейських білетів. Для такої системи характерна бюджетна емісія, яка може виступати у двох формах:

- 1) випуск грошових білетів державним казначейством;
- 2) покриття бюджетного дефіциту за рахунок кредитної емісії.

В обох випадках випуск грошей визначається не потребами обороту; а величиною бюджетного дефіциту.

Системи паперово-кредитного обігу – це грошові системи, за яких обіг обслуговують грошові знаки (паперові або металеві), що не мають внутрішньої вартості. Такі грошові системи є регульованими, бо держава бере на себе

зобов'язання щодо забезпечення сталості емітованих від її імені грошових знаків.

Залежно від характеру механізму регулювання пропозиції грошей розрізняють системи паперового та кредитного обігу.

Система паперового обігу – це випуск і рух грошових знаків, що виникають в результаті емісійної діяльності центрального банку.

Система кредитного обігу – це випуск і рух грошових знаків, що виникають на основі кредиту. Кредитна емісія забезпечує еластичність грошового обігу, дає можливість легко збільшувати та зменшувати кількість грошей в обігу. Органом регулювання грошового обігу є центральний банк.

Необхідно виділити три канали емісії сучасних банкнот:

- 1) банківське кредитування економіки;
- 2) банківське кредитування держави, коли банкноти емітуються та обмінюються на державні боргові зобов'язання;
- 3) під зростання офіційних золотовалютних резервів країни.

2. Залежно від ступеня втручання держави в економічні відносини виокремлюють ринкові грошові системи та неринкові грошові системи.

Для *неринкових грошових систем* характерні переважно адміністративні методи регулювання грошового обороту. Її відрізняє наявність значних обмежень щодо функціонування грошей (талони, карткові системи розподілу), використання адміністративних методів регулювання грошового обігу; заборона певних грошових операцій і т. ін. Даний тип грошової системи властивий адміністративно-командній економіці.

Ринкові грошові системи характеризуються тим, що в них до мінімуму зведено втручання державних органів у грошову сферу, а вирішальну роль в організації та функціонуванні грошової системи відіграють законодавчий орган країни та центральний банк. Її характеризує вільне функціонування грошей. Регулювання грошового обігу проводиться через використання економічних методів впливу на обсяг, динаміку та структуру грошової маси.

3. За характером регулювання національної валютної системи грошові системи можуть бути відкритими та закритими.

Відкриті грошові системи характеризуються мінімальними обмеженнями на здійснення валютних операцій, повною конвертованістю національної валюти, ринковим характером формування валютного курсу, що створює сприятливі умови для зовнішньоекономічної діяльності. Режим регулювання валютних відносин та визначення валютного курсу забезпечують органічне включення національної економіки у світову.

Закритим грошовим системам властивий високий рівень валютних обмежень, адміністративне регулювання валютного ринку. Такі системи мають односторонню спрямованість, захищають лише внутрішній ринок навіть ціною ізоляції його від світового, що стримує розвиток зовнішньоекономічних відносин. За таких умов валютний курс не відображає реальної інвалютної ціни грошової системи.

4. Щодо загальних законів функціонування грошей виділяються саморегулюючі та регульовані грошові системи.

Саморегулюючими були системи обігу металевих знаків (монет). Основою саморегулювання виступала рівність вартості, яку виражали монети в обігу, і

вартості металу, що містився в них. Здійснювалось стихійне регулювання грошової маси.

Регульовані грошові системи – перехід до таких систем було здійснено після світової економічної кризи 1929-1933 рр. та ліквідації всіх систем золотого монометалізму. Регулювання грошового обігу з боку держави перетворюється в окремий елемент грошової системи. Зараз здійснюється регулювання паперово-грошового та кредитного обігу.

Сучасні гроші по суті – це кредитні гроші, які нерозривно пов'язані з господарським оборотом і реально відбивають його рух. Тобто сучасні гроші у своїй основній масі є не лише свідченням вартості, титулом платоспроможності, а й реальним відбитком руху товарно-матеріальних цінностей, руху капіталу.

Кредитний механізм емісії грошей базується на загальних принципах кредитування (поверненість, забезпеченість та ін.), що створює передумови для забезпечення сталості грошей шляхом формування спеціального механізму регулювання пропозиції грошей відповідно до потреб обороту в засобах обігу.

Нині в усьому світі емісія грошей монополізована державою, яка бере на себе зобов'язання забезпечувати сталість грошових знаків, що від її імені емітує центральний емісійний банк тієї чи іншої країни.

Характерними рисами сучасних грошових систем є такі:

- відміна офіційного золотого вмісту банкнот, їх забезпечення та розміну на золото;
- утрата зв'язку із золотом унаслідок витіснення його з внутрішнього та зовнішнього обороту;
- перехід до нерозмінних на золото кредитних грошей, які підпорядковуються законам обігу паперових грошей;
- випуск грошей в обіг не тільки для кредитування господарства, а й для кредитування держави;
- широкий розвиток безготівкового обігу та зменшення готівкового;
- хронічна інфляція;
- посилення державне регулювання грошового обігу;
- розвиток інтеграційних процесів у сфері грошово-кредитних відносин.

3. Грошова система України

В Україні, відповідно до ст. 99 Конституції України, грошовою одиницею є гривня (₴ = 100 копійкам).

Знак гривні являє собою рядкову кириличну букву *г* в курсивному накресленні (що є одночасно дзеркальним відображенням латинської букви *S*, яка лежить в основі знака долара), перекреслену за традицією, що встановилася для позначення багатьох валют, посередині двома горизонтальними лініями. Цей знак був затверджений Нацбанком України в березні 2004 р, проте поки не отримав повсюдного поширення – у переважній більшості випадків для позначення гривні користуються літерним скороченням (UAH).

Грошові знаки, що знаходяться в обігу:

- **банкноти** номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 грн.;
- **монети** 1, 2, 5, 10, 25 та 50 копійок.

Етимологія слова «гривня», за однією версією, походить від старослов'янського «гривна» – « намисто, браслет». Така назва закріпилася за українською валютою з часів, коли розрахунки здійснювалися не тільки за допомогою шматочків благородних металів, а й за допомогою ювелірних прикрас, зокрема, золотих чи срібних обручів – гривень, що носилися на шії (тобто на загривку). Поступово гривнями стали називати міру ваги та гроші, що перебували в обігу.

За іншою версією, гривня спершу означала голову худоби (гриву), що виконувала роль товарного еквівалента, тобто товарних грошей, в процесі обміну.

Гривня використовувалася як міра ваги і лічби вже у VIII-IX ст. у Київській Русі, Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському та в деяких інших землях при здійсненні торгових операцій та сплаті данини, тобто існувала як повноцінна грошово-вагова та грошово-рахункова одиниця. Але ці зливки не вважаються монетними гривнями, оскільки вони ще не мали стандартної ваги та проби. Крім того, розплатитися можна було і хутром.

Оскільки власні родовища срібла були відкриті на Русі тільки у XVIII ст., грошове господарство країни цілком залежало від припливу іноземного металу з-за кордону, насамперед у вигляді монет.

До появи своїх монет на території Київської Русі в обігу використовувались:

- римські денарії;
- арабські дірхеми;
- візантійські соліди.

В перші століття нашої ери кордони Римської імперії наблизилися до земель, де проживали слов'янські племена антів.

Поширення римських грошей на українських землях є свідченням тісних торговельних зв'язків між Римською імперією та антськими племенами. Крім того, вони завозилися як військові трофеї, здобуті в результаті вдалих нападів варварських племен на римські провінції. В епоху послаблення військової могутності Риму імператори, нездатні захистити свої кордони, відкуповувалися від племінних вождів даниною – товарами та грошми [95].

Срібний денарій (лат. *dēnārius* «що складається з десяти») був запроваджений в обіг в ще у республіканському Римі за часів Другої Пунічної війни у 215/214 рр. до н. е. (за іншими даними – у 211 р. до н. е.). Перші монети важили близько 4,55 г, на аверсі містили зображення голови богині Роми, а на реверсі – постаті Діоскурів у вигляді вершників та позначення номіналу – «Х» (асів). Денарій поділявся на квінарій (1/2 денарія = 5 асів) та сестерцій (1/4 денарія = 2,5 аса). У часи воєнних дій емітували також вікторіат – 3/4 денарія. Впродовж дуже тривалого часу денарій залишався стабільним. Вперше його вагу було зменшено через 60 років у 155 р. до н. е. до рівня 3,89 г.

Денарій Римської імперії

Серед знахідок римських монет у скарбах на території України переважну більшість становлять саме срібні денарії, значно меншою є частка золотих ауреусів та солідів, а також латунних, мідних та бронзових монет.

Військово-політичні події кінця I – першої половини II ст., пов’язані з постійними війнами і розширенням кордонів Римської імперії, вимагали зростання державних видатків. За цих умов одним із джерел покриття бюджетного дефіциту стало погіршення якості срібної монети. Відбувалася поступова девальвація денарія.

Через низку військово-політичних факторів у першій половині III ст. римсько-слов’янські торговельні зв’язки були перервані. Однак, незважаючи на припинення надходження римської монети, срібні денарії ще впродовж тривалого часу використовувалися на українському грошовому ринку.

Після припинення масового надходження на український грошовий ринок римських денаріїв їхнє місце певною мірою у V ст. посіли візантійські монети. У V–VI ст. Візантійська імперія переживала епоху політичного та економічного підйому, що сприяло поширенню її грошей на сусідні країни. Переважно це були золоті соліди, які на українських землях отримали назву «златники», рідше – срібні міліарсії та мідні нумії.

Візантійські монети потрапляли на українські землі внаслідок:

- міжнародної торгівлі між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем. Важливу роль тут відігравав торговий шлях «з варяг у греки», який з’єднував країни Європи з Константинополем. Торговельні зв’язки руських земель з Візантією були особливо тісними у VI–VII ст. та IX–XI ст.

- військових походів східних слов’ян.

У VIII ст. на зміну візантійським монетам прийшли арабські.

Дірхем – срібна арабська монета, запроваджена наприкінці VII ст., масою 3,9 г, вартістю 1/10 динара. Згідно з канонами ісламу щодо заборони на зображення живих істот, на арабських монетах не було зображень, тільки написи, тому їх ще називають куфічними монетами – від особливого виду письма з характерною «геометричною» в’яззю, яке виникло в той час у місті аль-Куфі.

Значні масштаби карбування та висока якість дірхема сприяли тому, що ця монета швидко поширилася на всій території Арабського халіфату від Індії до Іспанії. Висока якість, значна тривалість періоду карбування зумовили наявність великої кількості різновидів дірхемів. Вони різнилися формою, зовнішнім оформленням, масою та пробою металу. В середньому маса дірхема в X ст. становила близько 3 г, але траплялися монети діаметром 38–45 мм і масою понад 11 г. [53].

Арабський дірхем з куфічним письмом

Арабські дірхеми майже два століття користувалися довірою у слов'ян, оскільки на відміну від західноєвропейських монет стабільно зберігали і вагу і високу пробу. Дослідження довели, що у стародавній Русі саме куфічні дірхеми тривалий час були головним і чи не єдиним засобом платежу та накопичення (як сьогодні – долар). Обсяг же західноєвропейських та візантійських монет був набагато меншим.

В останній чверті X ст. значення арабських дірхемів в обслуговуванні грошового ринку українських земель зменшилося, а в XI ст. масовий обіг куфічних дірхемів на території Русі взагалі припинилося. Це сталося через:

- 1) фінансову кризу, викликану гострим дефіцитом срібла, в результаті:
  - масштабного «експорту» срібної монети за межі Арабського халіфату внаслідок активної торгівлі, яку вели арабські купці з іншими країнами;
  - вичерпання родовищ дорогоцінного металу в країнах Халіфату;
- 2) загострення процесів, пов'язаних з розпадом держави.

В результаті цього до кінця X ст. відбулося припинення надходження арабських дірхемів з території Халіфату на Русь. Одночасно погіршилась якість куфічних дірхемів, що зробило їх непридатними для використання у міжнародній торгівлі. На північному сході та північному заході Русі цю прогалину певною мірою заповнили західноєвропейські денарії, однак грошовий ринок південно-руських земель їх не сприйняв. Наприкінці XI ст. ці монети також перестали завозити на Русь [95].

У зв'язку зі скороченням припливу арабських дірхемів, які раніше виконували роль грошей на Русі, виникла необхідність карбування власної монети.

У Київській Русі перші монети – срібляники та златники з'явилися у період правління князів Володимира Святославича (978–1015 рр.), Святополка Окаянного (1018 рр.), Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.).

Карбування власної монети наприкінці IX – початку X ст. пов'язано із зміцненням влади київського князя, розширенням його соціальної ролі в світі, хрещенням Русі і затвердженням положення князя в якості одного з великих християнських монархів.

Перша монета, викарбована на Русі, називалася **срібляником**. Ще до хрещення Русі, за часів правління князя Володимира, вона була відлита зі срібла арабських дірхемів, які на цьому етапі служили джерелом срібла.

Срібляник князя Володимира

Спочатку вони копіювали дизайн візантійських монет – солідів: на лицьовій стороні було зображено князя, що сидить на престолі, а на зворотному – Пантократора, тобто Ісуса Христа.

Незабаром дизайн срібних грошей змінився: замість лику Христа на монетах став карбуватися родовий знак Рюриковичів – тризуб, а навколо портрета князя містився напис: «Володимир на столі, – а се його срібло» («Володимир на престолі, а це його гроші»).

Ярослав Мудрий срібні монети карбував під час князювання у Новгороді (до 1015 р.). На лицьовому боці вміщено зображення святого та напис «Святий Георгій» (християнське ім'я Ярослава було Георгій), на зворотному – родовий знак – тризуб – з написом «Ярославле сребро». Проте, посівши великокняжий престол в Києві у 1019 р., Ярослав припинив карбування монет, затверджуючи суверенітет держави через вдалу зовнішню та внутрішню політику.

Срібляник Ярослава Мудрого

Срібляники мали вагу від 1,73 до 4,68 г.

Перша золота монета, викарбувана у Київській Русі наприкінці X – початку XI ст. за часів правління князів Володимира Святославовича (978–1015 рр.) , Святополка Окаянного (1018 рр.), Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). отримала назву **златник**. Він за зовнішнім виглядом, вагою (приблизно 4,2 г) і манерою карбування знов таки дуже нагадував візантійський солід імператорів Василя II (960–1025 рр.) і Костянтина VIII (963–1028 рр.).

Фахівці вважають, що ця давньоруська монета зі слов'янським написом, портретом князя і родовим знаком Рюриковичів у вигляді тризуба, виготовлена на високому художньому рівні, як засіб купівлі та продажу істотної ролі не грала, а швидше за все, служила політичним цілям – повідомленням про існування суверенної та незалежної держави. Златник Володимира Великого мав вагу 4,4 г.

Златник князя Володимира

У зв'язку з міжусобицею руських князів та татаро-монгольською навалою економічний розвиток давньої Русі у XII– XIII ст. було сповільнено, в грошовому обігу настав так званий *«безмонетний період»*. У цей період з обігу майже цілковито зникає карбована монета, як національна, так і іноземна, натомість основним елементом грошової системи стає гривня.

У XII ст. приплив срібних монет починає скорочуватися спочатку із західного напрямку, які потрапляли на Русь через торговий шлях «із варяг у греки», (ймовірно через посилення німецьких лицарських орденів в Прибалтиці та початку регулярних військових дій між ними та західними князівствами), а у XIII ст. – і зі східного (вочевидь, через татаро-монгольську навалу).

З встановленням татаро-монгольського ярма кількість населення держави зменшилося, торгові шляхи розпалися, господарство давньоруських князівств все більше набуває натурального характеру. Монети тезавруються і осідають в скарбах, виконуючи головним чином функцію засобу нагромадження. Цей період і отримав назву безмонетного, охопивши XII, XIII і частину XIV ст.

В якості засобу обігу тоді під час купівлі-продажу почали використовувати як замінник товарні гроші. Розрахунки проводилися за допомогою худоби, хутра, іноді використовувалися скляні браслети, намиста, прясла та інші вироби, й навіть мушлі каури, які потрапляли на київські землі через південні кордони.

У перших десятиліттях XII ст. місце монет на грошовому ринку поряд з товарними грошима також посіли гривні – масивні зливки срібла чи золота встановленої ваги та форми. Вони були зручнішими, ніж монети для сплати значних грошових сум, їх було легше перевозити та перетворювати у сировину для ремісників-ювелірів [95]. Срібними зливками – гривнами – розраховувалися за дуже дорогі товари, що могли собі дозволити тільки заможні люди.

«Безмонетний період» у господарстві Київської Русі закінчився у другій половині XIV ст., коли на українському грошовому ринку знов почали обертатися іноземні монети. Закінченню безмонетного періоду також сприяло:

- поступове відновлення внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків;
- поширення у XIII ст. монет Золотої Орди (срібних дірхемів і мідних пул);
- поширення у першій половині XIV ст. на західноукраїнських землях монет іноземного карбування;
- початок карбування деякими князівствами власних монет.

Перше згадування «гривні» у значенні грошової одиниці зустрічається у «Повісті врем'яних літ» – літопису, який написав монах Києво-Печерської лаври Нестор у 1068 р. Він оповідає: князь Олег, прийшовши з Півночі, став

володарювати у Києві і «встановив варягам давати від Новгороду гривен триста на рік, заради миру». Тобто вже у VIII–IX ст. при здійсненні торгових операцій та сплаті данини гривна використовувалась як міра ваги і лічби.

Поняття «гривня» використовувалось у кількох значеннях:

- як лічильна одиниця (гривня кун) становила певну кількість монет (VIII–IX ст.);
- як вагова одиниця (гривня срібла) містила точну вагу срібла (XI ст.);
- монетна гривня була зливком срібла певної встановленої форми і ваги (XII–XIV ст.).

Всі «монетні гривні» у вигляді срібних зливків перебували в обігу з другої половини XII ст. й частково до XIV ст., коли припинилося карбування давньоруських монет (златників і срібляників) та поступово замість них в обігу почали активно використовуватися закордонні монети.

В ті часи ходу було декілька видів гривень.

1. В Київській Русі з XI ст. й до першої хвилі монголо-татарського нашествия у 1237–1241 рр. в обігу були **київські гривні** шестикутної форми, які мали вигляд витягнутого ромба з усіченими кінцями, вагою близько 140–160 г, що служили одиницею платежу та засобом накопичення.

Київська гривня, 11-13 ст.

Це власне гривня України-Русі. Така гривня зустрічається в археологічних знахідках у численних скарбах не пізніше 1240 р.

2. Найбільше значення в грошовому обороті на Русі мали **новгородські гривні** – продовгуваті срібні палички вагою 204 г., які проіснували в обігу до кінця XV ст., і поступово були витіснені монетами чужоземних княжих дворів.

Новгородська гривня

3. Перехідний характер від київської до новгородської мала **чернігівська гривня** (по формі близька до київської, по вазі – до новгородської). Вона датується другою половиною XIII ст. Маса зливка складала близько 196 г.

В основу чернігівської гривні покладено зливком у формі ромба (як і в київської гривні) або вузький овальний, але всі кути якого було розплющено.

Чернігівська гривня

4. «Татарська або волзька гривня» – на території Поволжя разом з татарськими монетами у XIII-XIV ст. використовувати *суми* – довгасті зливки човникової форми з жолобком зверху, масою 196 г, які вироблялися зі срібла, зібраного на руських землях у вигляді данини.

5. Також варто відзначити різновид «литовських гривень» XII-XIV століть у вигляді палички з поперечними широкими насічками, вагою приблизно 190 г. Період їхнього поширення, припадає на 1240–1250-ті рр.

З часом на Русі з'являються *гривня срібна (вагова)* та *гривня кун* (лічильна). Для великих розрахунків і в міжнародній торгівлі почали використовувати великі «нерозмінні» срібні зливки, які отримали назву гривня срібна – еквівалент певної кількості (ваги) срібла, тобто з'являється срібна гривня. Вага срібла умовно складалася з певного числа однакових монет, тому поступово виник їх поштучний рахунок.

Лічильна грошова одиниця – *гривня кун* означала відповідну щодо вартості гривні кількість шкурок куниць або навіть соболів. Певне число срібних монет складало гривню кун.

Срібна гривня (вагова) та гривня кун (лічильна) стають платіжно-грошовими, або лічильно-грошовими одиницями.

У ті часи 1 арабський дірхем дорівнював 1 шкурці куниці, відповідно його стали називати куною. Правдоподібно виглядає припущення, що 1 гривня кун дорівнювала однієї поміченої, проштемпельованої шкірки куниці.

У Київській Русі вже у X ст. була сформована чітка грошова система, відображена у «Руській правді» Ярослава Мудрого – давньому зводі руських законів:

1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам = 150 веверицям (векшам). Назва *ногата* (від арабського «*ногд*» – хороша, добірна монета) виникла у зв'язку з необхідністю відрізняти доброякісні дірхеми від гірших, що також перебували в обігу.

Резану і веверицю (векшу) вчені-нумізмати вважають різними частинами куни. На їх думку, резана дорівнює 1/2 дірхема, а векша – 1/4 дірхема.

Основною грошовою одиницею була *гривня срібла*. Вага її коливалась від 140 г до 204 г та залежала від типу гривні.

Спочатку собівартість вагової гривні та гривні кун була однаковою, але надалі, внаслідок нестабільної ваги монет, одна гривня стала дорівнювати кільком кунам.

У XII ст. срібна гривня (близько 204 г) по цінності вже дорівнювала 4 гривням кун (1 гривня кун = близько 51 г).

Наприкінці XII ст. кунна система в Київській Русі зазнала занепаду, її почали замінювати київські та чернігівські гривні.

У XIII ст. виникли певні зміни у товарно-грошових розрахунках. Оскільки гривня мала велику цінність, то для більш дрібних розрахунків її стали рубати навпіл. Для новгородських зливків срібла, поруч із назвою «гривна» почала вживатися назва «рубль» – рублені гроші. Ці срібні зливки, вагою вдвічі менші за гривню застосовувалась переважно в Новгородській та Московській землях.

З XV ст. в Новгороді срібний рубль остаточно витіснив гривню з обігу. Пізніше в Україні слово рубль було замінено словом карбованець.

З XIV ст. й до початку XX ст. грошовий обіг на українських землях розвивався в умовах недержавності, оскільки у цей час Україна входила до складу іноземних держав.

Відновлення державності та становлення української національної грошової системи відбулося після революційних подій 1917 р. На території України почали використовувати грошову одиницю, яка отримала назву «карбованець».

Карбованець – грошова одиниця Української Народної Республіки та Української держави у 1918-1920 рр., а також українська назва золотого імперського рубля, введеного грошовою реформою 1897 р., у зв'язку з встановленням золотого монометалізму у Російській імперії, та радянського рублів.

Назва «карбованець», за припущенням Івана Котляревського, зробленого ним в Енеїді, виникла в Україні від слова «карбіж» – робити зарубки (на дереві) – стародавнього, примітивного способу записувати борги і господарські розрахунки з використанням насічок на палиці. Часто при позиках та різних інших господарських обліково-торгових операціях така палиця служила юридичним документом.

За іншою версією, слово виникло у XVIII ст., коли протягом кількох десятиліть випускалися рублеві монети з косими насічками (карбами) на гурті замість гуртових написів, чому їх і стали називати «карбованцями».

На сьогодні в Україні найбільш поширеною є версія, що назва «карбованець» походить від українського слова «карбувати» – «чеканити», як вказівка на процес виготовлення монет і медалей.

Повернулася гривня у значенні грошових знаків лише за часів **Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.).**

Проголосивши утворення УНР, Центральна Рада запровадила в Україні нову національну валюту. Первісно такою валютою було визначено український карбованець. Було видрукувано перший грошовий знак УНР – купюру вартістю у 100 карбованців.

Автором оформлення державного кредитового білета був видатний український художник-графік, ректор Української академії мистецтва, професор Георгій Іванович Нарбут (1886–1920).

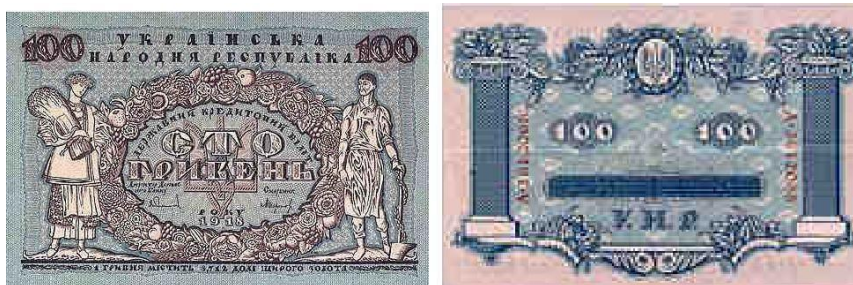
Напис «100 карбованців» подавався на купюрі мовами чотирьох найчисленніших націй, які проживали тоді на території України – українською, російською, польською та єврейською (ідиш).

100 карбованців УНР

Але вже наступного року після проголошення УНР «самостійною, ні від кого незалежною державою», Центральна Рада прийняла закон про запровадження нової грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала 1/2 карбованця.

Найбільш привабливою з погляду мистецтва є купюра в 100 гривень.

100 гривень УНР

На лицьовому боці під написом «Українська Народна Республіка» впадає в око, насамперед, овальний вінок з квітів і плодів, що ростуть в Україні, з тризубом у центрі. Обабіч купюри: зліва – селянка в національному вбранні зі снопом пшениці й серпом у руці, яка символізує українське селянство. Обличчям вона нагадує Лесю Українку; справа – чоловік у фартусі поверх українського селянського одягу, що спирається на молот, обвитий лавром (символізує робітництво). Обличчя – відомого українського філософа Григорія Сковороди.

Зворотний бік знака прикрашають дві колони, поверх яких розміщені стилізовані квіти. У центрі – лавровий вінок, всередині якого – тризуб. Справа і зліва в розетках – число «100», нижче – текст закону. Поле біле, сіткою бузкового кольору. Цей білет – найкращий у серії грошей Г. Нарбута [46].

За часів **Української Держави (квітень 1918 р. – грудень 1918 р.)** гетьман Павло Скоропадський відновив у якості основної грошової одиниці карбованець, що поділявся на 200 шагів. Наприкінці 1918 р. відновлено гривню, але в обіг ці гроші були випущені 17 жовтня 1918 р. – за 59 днів до падіння гетьмана.

Далі влада перейшла до рук **Директорії (грудень 1918 р. – червень 1920 р.)** на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою і основною грошовою одиницею знову було оголошено гривню, яка використовувалась до літа 1919 р.

Слід зазначити, що під час німецької окупації у 1942 р., в столиці заснованого рейхскомісаріату України – місті Рівне – був утворений

Центральний емісійний банк який випустив в обіг власні грошові знаки – карбованці номінальною вартістю від 1 до 500 (1 карбованець = 1 рублю, 10 карбованців = 1 рейхсмарці). Усі вони повинні були демонструвати «любов» окупантів до народу, а тому на них були зображення то маленького хлопчика, то дівчинки з миловидними рисами обличчя і букетом польових квітів, то селянки з колосками пшениці, то шахтаря, то коваля. Поруч – текст німецькою мовою і орел зі свастикою. На зворотному боці написи на німецькій та українській мовах. Ці банкноти знаходилися в обігу лише на окупованій Рейхом території України паралельно з окупаційними рейхсмарками аж до жовтня 1944 р., коли територія, де оберталися ці грошові знаки, була повністю звільнена від німецьких загарбників радянськими військами і банкноти припинили свій обіг. Їх замінили традиційні радянські рублі.

За часів СРСР назва «рубль» українською мовою офіційно переводилася як «карбованець». Саме така назва була вказана на радянських банкнотах, поряд з іншими перекладами найменування грошової одиниці мовами усіх 15 республік Радянського Союзу.

Радянські рублі

Становлення України як незалежної держави у серпні 1991 р. обумовило необхідність введення власних грошей, як невід’ємного атрибуту державності. У якості назви нової валюти й було використане найменування стародавньої грошової одиниці, що існувала на території Київської Русі – гривні.

Введення гривні як національної валюти України було здійснено в ході проведення грошової реформи у вересні 1996 р. До введення власної грошової одиниці в Україні існували перехідні гроші:

- грошова одиниця колишнього СРСР – карбованець (рубль), сотою долею якого була копійка,
- купоно-карбованці, запроваджені Національним банком України у січні 1992 р.

Купоно-карбованці зразка 1993 р.

Купоно-карбованці зразка 1995 р.

Купони багаторазового використання тимчасово замінили в обігу законні засоби платежу. Хоча їх планувалося ввести лише на 4-6 місяців, вони проіснували до 1996 р.

Сьогодні НБУ випускає гривні – паперові знаки та монети – з історичною українською символікою, ведучи своєрідний літопис нашої країни з прадавніх часів до сьогодення.

Сучасні українські гроші